

УДК 631.15:332.2(477)

© 2015

*І.В. Кошкалда,**доктор
економічних
наук**Харківський
національний
аграрний
університет
ім.В.В.Докучаєва**Г.І. Шарій,**кандидат
державного
управління**Головне управління
Держземагентства
у Полтавській області*

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ОБІГУ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Мета. Встановити структуру інституту та інституції обігу земель сільськогосподарського призначення з урахуванням принципів, що визначають основу формування і функціонування цього інституту. **Методи.** Історичний, монографічний, абстрактно-логічний. **Результати.** Недосконалість, а в деяких випадках і відсутність інституціонального нормативно-правового забезпечення породжує багато проблем у сфері обігу земель сільськогосподарського призначення. **Висновки.** Для досконалого функціонування інституту обігу земель сільськогосподарського призначення потрібно розробити виважене і науково обґрунтоване інституціональне забезпечення земельних відносин в Україні.

Ключові слова: інститут, інституція, принципи, обіг земель сільськогосподарського призначення, сучасна земельна політика.

Постановка проблеми. Економічні процеси, що відбуваються у суспільстві, мають інституціональний характер, оскільки вони зумовлені певними нормами, мають певні обмеження і при цьому здійснюються за певними правилами. Тому й обіг земель сільськогосподарського призначення підпорядковується визначеним інституційним засадам, що формуються під впливом фундаментальних постулатів економічної науки і спрямовані не лише на ефективне використання земельних ресурсів, а й на ефективне функціонування аграрного сектору економіки.

Незважаючи на вагомий напруження і велику кількість досліджень, проблема інституцій потребує ґрунтовнішого розкриття у теоретичному, методологічному та організаційному плані.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Інституціональна складова в економічній теорії почала формуватися як науковий напрям на початку ХХ ст. на стику таких наук, як соціологія, право, економіка, психологія і філософія. Фундаментальним принципом цього напрямку є твердження, що важливою системоутворювальною складовою є

інститути, а також інституції. Ці категорії останнім часом вживаються часто, проте немає однозначності у правильності їх застосування, оскільки іноді їх вживають як слова-синоніми або, навпаки, як антоніми, а іноді вони взагалі доповнюють одна одну. Тому вважаємо за потрібне з'ясувати природу виникнення цих категорій і визначити їх основні засади щодо обігу земель сільськогосподарського призначення.

Щоб зрозуміти різницю між поняттями «інститут» та «інституція», передусім варто взяти до уваги те, що термін «інститут» походить від латинського «institutum», що означає встановлення, запровадження, звичай, тоді як термін «інституція» походить від латинського «institutio», «institutiones», так називали підручник. Першою відомою інституцією став підручник з цивільного права римського юриста Гая (2-га пол. II ст.), він складався з 4-х книг. Згодом з'явилися інші інституції.

Дослідженню проблем інститутів та інституцій присвятили свої роботи такі вчені, як В. Гамільтон, Т. Веблен, Д. Норт, Ю.М. Лопатинський, Г.Б. Клейнер, Р.М. Нуреев, В.Д. Якубенко [1, 2, 4–7, 10].

Отже, інститути уповноважені регулювати процеси, що відбуваються в суспільстві і державі, а також відповідні структури, створені людиною за використання відповідних інституцій [3].

Мета досліджень — висвітлити питання встановлення структури інституту та інституції обігу земель сільськогосподарського призначення з урахуванням принципів, що визначають основу формування і функціонування цього інституту.

Методика досліджень. Застосовано методи: історичний — для дослідження еволюції розвитку інститутів та інституцій, монографічний — для визначення функцій інститутів та умов інституціалізації, абстрактно-логічний — для визначення принципів земельних правових інституцій.

Результати досліджень. Розрізняють інститути економічні, соціальні, правові, причому всіх їх можна поділити на: мікроінститути, які визначають протікання певних процесів на макрорівні; мезоінститути, які поширюють свою дію на мезорівні (галузі, райони та ін.); мікроінститути, що стосуються ухвалення рішень, діяльності та взаємодії організацій (підприємств), а також взаємодії між підприємствами і зацікавленими в їх діяльності суб'єктами; наноінститути, що визначають поведінку окремих індивідів.

Слід зазначити, що кожний інститут виконує лише йому притаманні функції, проте можна виокремити такі, які є прийнятними для кожного з інститутів.

Регулятивна функція — полягає у регулюванні дій індивідів у межах певних відносин за допомогою норм, правил поведінки, санкцій.

Функція відтворення, або ще можна назвати її функцією безперервності, — завдяки їй інститут передає досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління.

Інтегративна функція — полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин, що забезпечує стабільність у суспільстві.

Комунікативна функція — спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми завдяки певній організації їх спільної життєдіяльності.

Результативна функція — полягає в тому, що функціонування будь-якого інституту націлене на певний результат, який досягається за використання певних інструментів.

Охоронна функція — спрямована на захист порушених прав учасників інституту.

Контрольна функція — спрямована на перевірку процесу функціонування та фактичного стану інституту, що реалізується для визначених цілей.

Варто зауважити, що інститути виникають у суспільстві внаслідок процесу інституціалізації. *Інституціалізація* — процес виникнення і становлення інститутів як ключових структурних елементів суспільства. Як будь-який інший складний суспільний процес, інституціалізація є тривалою і поступовою, а для її здійснення потрібні такі умови.

1. Об'єктивна потреба, усвідомлювана в суспільстві як загальнозначуща, загальносоціальна. Її задоволення можливе тільки у процесі соціальної взаємодії. Якщо така потреба стає незначною або зникає зовсім, тоді існування інституту стає неактуальним. Відомий американський дослідник в галузі соціології Г. Ленскі визначив ключові соціальні потреби, які породжують процеси інституціалізації: потреба в комунікації (мова, освіта, зв'язок, транспорт); потреба у виробництві продуктів і послуг; потреба в розподілі благ і привілеїв; потреба в безпеці громадян, в захисті їхніх життя і благополуччя; потреба в підтримці системи нерівності (розміщення соціальних груп за позиціями, статусами тощо); потреба в соціальному контролі за поведінкою членів суспільства (релігія, мораль, право) [9].

Ринкові трансформації характеризуються формуванням нових інститутів, притаманних умовам функціонування господарського механізму економіки ринкового типу. З одного боку, одна й та сама потреба може породжувати існування численних інститутів, з другого — кожний інститут реалізує комплекс базових потреб необхідних людству, встановлення норм і культурних цінностей, соціального досвіду.

2. Наявність особливого, притаманного конкретному інституту культурного середовища (субкультури) — системи цінностей, традицій, визначених норм і правил поведінки.

Кожен інститут має свою систему цінностей та правил (нормативних очікувань), які визначають мету його діяльності. Діючи в межах інститутів, які мають специфічні соціальні позиції (статуси), ці норми дозволяють, пропонують або забороняють певні види поведінки, що робить дії людей доцільними, корисними та односпрямованими. Наприклад, у межах економічного інституту тіньова економіка, рейдерство, недобросовісна

конкуренція є порушенням інституційних (нормативно встановлених) вимог. З цього погляду інституціалізація – це прийняття суспільством групи культурних норм, цінностей, еталонів, що регулюють різні аспекти людської діяльності, сприяють задоволенню потреб, прийнятній поведінці.

3. Наявність необхідних ресурсів (матеріальних, фінансових, трудових, організаційних), які суспільство має стабільно поповнювати через капіталовкладення в них та підготовку кадрів.

Інституціалізація є процесом, за якого певна суспільна потреба починає усвідомлюватися як загальносоціальна, а не приватна. Для її реалізації у суспільстві встановлюються особливі норми поведінки, формуються відповідні ролі, готуються кадри, виділяються ресурси. Наприклад, проведення земельної реформи на початку 90-х років минулого століття було зумовлене необхідністю покращити роботу аграрного сектору економіки України з огляду на перехід економіки держави до ринкових відносин. Внаслідок цього було проведено роботу щодо розробки нового нормативно-правового забезпечення процесу реформування, створено відповідні структури з урегулювання питань, що виникали в процесі проведення реформи, а також визначено коло нових функцій у роботі наявних структур тощо.

Створення інституту зумовлює потреба, що виникає в суспільстві, і тоді постає питання, як будувати такий інститут? Одним із варіантів може бути створення інституту з огляду на власний досвід, а другим варіантом може стати імпорт інститутів. Імпорт інститутів означає радикальні зміни у формальних правилах та структурах взаємодій суб'єктів на основі орієнтації на вже відомі зразки. А.М. Олійник виокремлює три основні способи запозичення інститутів. По-перше, інститути можуть будуватися відповідно до ідеальної теоретичної моделі, тобто інститути напряму переходять з теорії в практику. По-друге, інститути можуть відтворювати зразки, що вже були в історії певної країни, але зникли в процесі історичної еволюції суспільства. По-третє, інститути можуть будуватися за зразками інших країн [8].

Трансформація старих або поява нових інститутів є результатом визначених взаємодій між ними, і тому інститути називають протінститутами. Ця концепція перегукується з еволюційною позицією Ф. Жакоба, відповідно до якої «нове виникає з непомітних раніше

зв'язків старого матеріалу. Створити – означає знайти нове поєднання чогось старого» [4].

Інститут обігу земель сільськогосподарського призначення існує відтоді, коли з'явилася власність на землю. Цей інститут постійно змінюється, оскільки в суспільстві відбуваються певні процеси, спрямовані на вдосконалення регулювання земельних відносин.

Основу формування та функціонування інституту обігу земель сільськогосподарського призначення становлять принципи, які відображають закономірності, характер, тенденції та певні правила розвитку земельних правових інституцій.

Практичне значення принципів не залежить від них самих, а повністю визначається ставленням до них суспільства.

Крім загальносистемних та структурних принципів розвитку права, нами виділено характерні принципи земельних правових інституцій:

об'єктивності й актуальності механізмів та правових методів і їх відповідність об'єктивним законам суспільного розвитку; поєднання інтересів суспільства, держави, землевласників і землекористувачів; позитивних результатів правових інституцій, підпорядкованих одній меті раціонального використання та охорони земель; поєднання особливостей і властивостей землі в сільськогосподарському виробництві, коли земля виступає просторовим базисом, предметом праці, знаряддям виробництва, і головним природним ресурсом; рівності права власності та гарантій прав на землю; цільового і раціонального використання земель сільськогосподарського призначення; пріоритету вимог екологічної безпеки і сталого розвитку сільських територій; прогнозованості, передбачуваності, послідовності й очікуваних перспектив розвитку земельних правових інституцій.

У структурному плані інститут обігу земель сільськогосподарського призначення поділяється на базисні та похідні складові. Так, до базисних належать: правооб'єктність, правосуб'єктність, відповідальність, управління, право на землю, праця. До похідних належать: оцінка землі, умови користування і розпорядження, зокрема оренда, суборенда, купівля-продаж, застава, дарування, спадкування, емфітевзис, сервітут, концесія, оподаткування. При цьому інституціями обігу земель сільськогосподарського призначення виступають: «правила гри», традиції і норми, обмеження.

Висновки

Інститут обігу земель сільськогосподарського призначення існує в рамках, які визначені правовими інституціями та суспільними традиціями. Проте саме інституції встановлюють стандарти, норми і правила, які знаходять своє відображення у нормативно-правових актах, що націлені на однозначність сприйняття і єдиний підхід до зазначених в них положень про економічний оборот та обіг земельних ділянок, організацію раціонального використання й охорони земель, забезпечення функціонування ринку цих земель, екологічної безпеки землекористування тощо.

Однак недосконалість, а в деяких випадках і відсутність інституціонального нормативно-правового забезпечення породжує багато проблем у сфері обігу земель сільськогосподарського призначення. Водночас окремі наявні правові норми, які містять чинні нормативно-правові акти, не мають практичного використання і не можуть бути виконані, оскільки правовий механізм їх реалізації відсутній або, якщо і є, то має

лише формальний, а не зобов'язальний характер.

Так, інституційно сформовані інститути землеустрою, інститути приватної власності на земельну частку (пай), інститут охорони і раціонального використання сільськогосподарських земель існують тільки в нормах, якими не передбачено сучасних зобов'язальних норм поведінки.

Введення землі в повноцінний економічний обіг, капіталізація земельних відносин в аграрній сфері унеможливлені через відсутність інституційного розвитку ринку земель в Україні. Тому не можна сформулювати нові інноваційні земельні правовідносини і через них вийти на якісно новий рівень функціонування інституту обігу земель сільськогосподарського призначення та сприяти формуванню сучасної земельної політики, спрямованої на раціональне використання й охорону земель, без виваженого і науково обгрунтованого інституціонального забезпечення земельних відносин в Україні.

Бібліографія

1. Веблен Т. Теория праздного класса / Торстейн Бунде Веблен. — М.: Прогресс. — 1984. — 342с.
2. Дюверже М. Политические институты и конституционное право / М. Дюверже // Антология мировой политической мысли. В 5 т. — Т. 2. Зарубежная политическая мысль. XX в. / Нац. обществ.-науч. Фонд. Акад. полит. наук; Руководитель проекта Г. Ю. Семегин и др. — М.: Мысль, 1997. — С. 644–655.
3. Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект: монографія / [П.Т. Саблук, О.Г. Шпикуляк, Л.І. Курило та ін.] — К.: ННЦ ІАЕ, 2010. — 706 с.
4. Клейнер Г.Б. Эволюция институциональных систем / Г.Б. Клейнер; ЦЭМИ РАН. — М.: Наука, 2004. — 240 с.
5. Лопатинський Ю.М. Інституціоналізація транзитивної економіки / Ю.М. Лопатинський // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. — 2006. — Вип. 103-1. — С. 229–232.
6. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Дуглас Сесил Норт. — М.: Фонд экономической книги «НАЧАЛА». — 1997. — 286 с.
7. Нуреев Р.М. Очерки по истории институционализма / Р.М. Нуреев. — Ростов на Дону: Содействие — XXI век; Гуманитарные перспективы, 2010. — 415 с.
8. Олейник А.Н. Институциональная экономика: учеб. пособ. / А.Н.Олейник. — М.: ИНФРА-М. — 2002. — 416 с.
9. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. — К.: Видавничий центр «Академія», 2006. — 544 с.
10. Якубенко В.Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці: [монографія] / В.Д. Якубенко. — К.: КНЕУ, 2004. — 252 с.

Надійшла 26.11.2014.